

Britain and the Abolition of The Slave Trade in the Persian Gulf: Policies, Achievements, and Challenges (Based on British Documents and Narratives)

Dr. Jamshid Noroozi^۱

Dr. Masoumeh Hanifeh^۲

Abstract:

In the ۱۹th century, slave trade was one of the principal spheres of Britain's political and military intervention in Persian Gulf. The Act of Slavery Abolition in Britain provided the foundation for anti-slavery policies in the region. Influenced by Europe's socio-political transformations, Britain sought to expand its maritime influence in Persian Gulf and control the routes used for African slave trade. British officials established specific administrative mechanisms and supervised the slave trade in Persian Gulf. Drawing on historical analysis, documentary evidence, and British perspective, this study addresses the following question: "What policies and mechanisms did Britain pursue to combat slave trade in Persian Gulf, and how did this approach contribute to suppression of the trade, punishment of brokers, and improvement of slave's living conditions?" The findings show that Britain employed a range of measures, including treaties with rulers of the Arab coasts, direct naval intervention, blockades, confiscation of slave-carrying vessels, regulatory controls, and negotiations with Iranian government to suppress the trade. These measures constituted the principal mechanism through which Britain pursued abolition. Their implementation transformed patterns of employment and labor organization, reduced reliance on slave trade, and marked the beginning of a new phase of economic activity in the Persian Gulf.

Keywords: Abolition of Slavery, Britain, Emancipation, Persian Gulf, Slave Trade.

^۱ Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) (E-mail: j.noroozi@alzahra.ac.ir)

^۲ Postdoctoral Researcher, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. (E-mail: m.hanifeh@alzahra.ac.ir)

Received: ۲۰۲۶/۰۳/۲۸, Accepted: ۲۰۲۶/۰۶/۳۰

Introduction:

The prohibition of the slave trade in the Persian Gulf during the late 1800–1900 was closely associated with the expansion of British influence in the region and Britain's wider campaign against slavery. Acting on behalf of the British government, the East India Company initiated correspondence with local rulers and regional governments regarding the suppression of the trade. These exchanges led to the conclusion of treaties, after which the British navy, supported by its warships, began operations aimed at removing slave-carrying vessels from the waters of the Persian Gulf. Given the commercial, political, and military significance of British activities in the region, this study investigates the process of suppressing the slave trade and the measures undertaken by representatives of the British government and the East India Company. It seeks to answer the following question: "What policies and mechanisms did Britain and East India Company pursue to combat slave trade in the Persian Gulf, and how did this approach contribute to the suppression of the trade, punishment of brokers, and improvement of enslaved people's living conditions?" To address this question, the study draws upon reports of the East India Company and the British government, records of abolitionist organizations, and a range of archival documents and historical sources.

Methods & Materials:

The present study employs historical analysis to examine the suppression of the slave trade in the Persian Gulf and its consequences for the punishment of brokers and the lives of enslaved people after emancipation. This approach facilitates an understanding of the political, economic, and legal contexts surrounding the issue. The slave trade in the Persian Gulf was not merely an economic phenomenon; it was closely connected to colonial power structures, maritime relations, Indian Ocean commercial networks, and the policies of local governments. Historical analysis therefore provides an effective framework for investigating these interconnected developments. This method makes it possible to trace the gradual transformation of British and East India Company policies, from economic participation in the region to maritime supervision and security enforcement, and from a commercial institution to a direct actor in regulating and suppressing the slave trade.

Discussion & Result:

The most significant step in this process was the expansion of British military presence and the deployment of warships in the Persian Gulf. Through the gradual enforcement of anti-slave-trade measures, Britain and the East India Company also succeeded in reducing the influence of competing European commercial and political rivals in the region.

Based on developments between 1800 and 1900, British efforts can be divided into two phases: 1800–1850 and 1850–1900. Each period possessed distinct characteristics and geographical priorities. These differences reflected the progressive expansion, consolidation, and stabilization of British and East India Company influence in the region. The intensity of anti-slave-trade activities was closely linked to the growth of British power and the strengthening of its military presence. Throughout this period, Britain employed a variety of instruments, particularly naval power and warships, to pursue its economic and political-military objectives in the Persian Gulf, while using the prohibition of the slave trade as an additional instrument of pressure.

By 1850, the prohibition of the slave trade in the Persian Gulf had achieved substantial results. British activities during the period 1850–1900 focused increasingly on reinforcing these measures and ultimately seeking the abolition of slavery itself. According to reports submitted by Captain Kemball in 1852, however, the suppression of the slave trade remained incomplete despite numerous agreements with Arab sheikhs and royal decrees issued by the Iranian government.

Conclusion

A historical examination of British efforts to suppress the slave trade in the Persian Gulf between 1800 and 1900 demonstrates that anti-slavery policy formed part of a broader process of imperial expansion and the consolidation of British maritime hegemony in the region. Enslaved people transported from East Africa to the ports and coasts of the Persian Gulf generally lacked the demographic concentration, economic independence, and organized networks necessary for large-scale resistance movements. Consequently, the abolition of the slave trade in the Persian Gulf was not primarily driven by internal social movements but rather imposed from above through external political and military pressure.

The gradual suppression of the slave trade produced important social and economic consequences in Iran and along the southern shores of the Persian Gulf. It contributed to changes in labor structures and reduced the role of enslaved labor in productive activities. The disappearance of cheap or unpaid labor challenged traditional slave-based economic arrangements and compelled merchants and local landowners to allocate greater resources to labor recruitment. Despite

these developments, British anti-slavery policies achieved only partial success. Slave smuggling continued into the twentieth century, and many informal trafficking networks remained active.

Bibliography:

- Alipour, Narges (۲۰۱۰), "**Prohibition of Slave Trade in the Qajar era According to Documents**", Islamic Studies: History and Culture, Vol.۴۲, No.۸۵/۴. [In Persian]
- Blake, William O. (۱۸۶۰), "**The History of Slavery and the Slave Trade ancient and modern**", Columbus, Ohio: H. Miller.
- Boroumand, Safoura (۲۰۰۲), "**British Consulate in Bushihr ۱۱۷۷-۱۳۳۸A.H/۱۷۶۳-۱۹۱۴A.D**", Tehran: The Center for Documents and Diplomatic History. [In Persian]
- Colomb, R.N. (۱۸۷۳), "**Slave-Catching in Indian Ocean**", London: Longmans, Green, and Co.
- Cooper, Joseph (۱۸۷۲), A Preface in: "**The Slave Trade in Africa in ۱۸۷۲; Principally carried on for the supply of Turkey, Egypt, Persia, and Zanzibar**", by: Berlioux, Etienne Felix, London: Edward Marsh.
- Copley, Esther (۱۸۳۹), "**History of Slavery and its Abolition**", ۲nd Edition, London: Houlston & Stoneman.
- Davies, Adrian (۲۰۰۰), "**The Quakers in English Society, ۱۶۵۵-۱۷۲۵**", Oxford: Clarendon Press-Oxford University Press.
- Donnan, Elizabeth (۱۹۳۱), "**Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America**", Washington D.C.: Carnegie Institution of Washington.
- Ghasemian, Salman (۲۰۱۲), "**England and its Objectives in Suppressing the Slave Trade in the Persian Gulf**", Tarikh dar Ayene-ye Pazhuhesh, Vol.۹, No.۱, Spring & Summer. [In Persian]
- Hajianpour, Hamid, Ali Bahrani-pour and Seyyedeh Zahra Zarei (۲۰۲۳), "**Analysis of the content of the agreement prohibiting the sale of slaves between Iran and England in the Persian Gulf region (۱۱Rabi al-Thani ۱۲۹۹/March ۱۸۸۲AD)**", Journal of Historical Researches of Iran and Islam, Vol.۱۷, No.۳۳. [In Persian]
- House of Common (۱۷۹۱), "**The Debate on a Motion for the Abolition of the Slave-Trade in the House of Common on Monday and Tuesday, April ۱۸ and ۱۹, ۱۷۹۱, reported in detail**", ۲nd Edition, London: James Phillips, George Tard, Lombard Street.
- Malekian, Farhad (۲۰۱۱), "**Principles of Islamic International Criminal Law: A Comparative Search**", Brill.
- Ott, Thomas O. (۱۹۸۷), "**The Haitian Revolution, ۱۷۸۹-۱۸۰۴**", The University of Tennessee Press.
- Pirnia, Hossein (۱۹۰۸), "**Recueil des Traites de L'Empire Persian avec les Pays Etrangers**", Tehran: Pharos. [In Persian]

- Rabino, Hyacinth Louis (۱۹۸۴), "***Diplomats and Representatives of the Iranian and British Consulates***", Translated by: Gholam Hosein MirzaSaleh, Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian]
- Religious Society of Friends (Quakers) (۱۸۵۱), "***An Exposition of the African Slave Trade from the year ۱۸۴۰, to ۱۸۵۰, inclusive***", Philadelphia.
- Saldanha, Jerome A. (۱۹۰۶), "***Precis on Slave Trade in the Gulf of Oman and the Persian Gulf, ۱۸۷۳-۱۹۰۵***", Printed in Simla.
- Sefatgol, Mansur (۲۰۲۳), "***Bayaz of the Royal Chancellery of Iran during the Safavid Era: Draft, Register and Rules for preparing Diplomatic Correspondences (A Study of Iran's foreign relations with Europe, Ottomans, Mughals, and the Khanates of Central Asia)***", Tokyo: Research and Information Center for Asian Studies, Institute for Advanced Studies on Asia, University of Tokyo. [In Persian]
- Smallwood, Stephanie E. (۲۰۰۷). "***African Guardians, European Slave Ships, and the Changing Dynamics of Power in the Early Modern Atlantic***", The William and Mary Quarterly, ۶۴(۴), ۷۷۹-۷۹۶.
- Tabatabaei Majd, Gholamreza (۱۹۹۴), "***The Historical Treaties in the Qajar era***", Tehran: Moghoufat-e Dr. Mahmoud Afshar. [In Persian]
- Taheri, Aboulghasem (۱۹۷۵), "***The History of Commercial and Political Relation of Iran and England***", Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Thomas, R. Hughes (۱۸۵۱), "***Treaties, Agreements, and Engagements, between the Honorable East India Company and the Native Princes, Chiefs, and States, in Western India, the Red Sea, the Persian Gulf, &c. also between Her Britannic Majesty's Government, and Persia, Portugal, and Turkey***", Bombay: Bombay Education Society Press.
- Wilson, Arnold T. (۱۹۴۸), "***The Political Letters of Britain Consul***", Translated by: Ahmad Tavakkoli, Tehran. [In Persian]
- Zahirnejad Ershadi, Mina (۲۰۰۲), "***Documents about the Relation of Iran and Britain in Mohammad Shah Qajar period ۱۲۵۰-۱۲۶۴A.H.***", Tehran: The Center for Documents and Diplomatic History. [In Persian]

Documents:

Qatar Digital Library and Archive, Document Reference Number:

IOR/R/۱۵/۱/۲۳۶	IOR/L/PS/۱۰/۶۷۵	IOR/L/PS/۱۰/۴۵۷	IOR/L/PS/۲۰/C۲۴۶
IOR/R/۱۵/۶/۴	IOR/R/۱۵/۷۳۲	IOR/R/۱۵/۲/۶۰۳	IOR/L/PS/۱۲/۴۰۹۹
IOR/F/۴/۲۶۱۴	IOR/R/۱۵/۱/۲۱۷	Mss Eur F۱۲۷/۴۸,ff۱-۹	

بریتانیا و منع تجارت برده در خلیج فارس؛ اقدامات، دستاوردها و موانع (برپایه اسناد و روایت‌های بریتانیایی)

دکتر جمشید نوروزی^۱

دکتر معصومه حنیفه^۲

چکیده:

در سده ۱۹م، تجارت برده از مهم‌ترین عرصه‌های مداخله سیاسی-نظامی بریتانیا در خلیج فارس بود. تصویب قانون منع تجارت برده در بریتانیا، زمینه شکل‌گیری سیاست‌های ضدبرده‌داری در منطقه را فراهم نمود. بریتانیا که تحت تأثیر تحولات سیاسی-اجتماعی اروپا به مقابله با تجارت برده روی آورد، تلاش نمود تا با گسترش نفوذ دریایی خود در خلیج فارس، مسیرهای انتقال بردگان شرق آفریقا را کنترل نماید. کمپانی هندشرقی و نمایندگان بریتانیا، سازوکارهای اجرایی مشخصی در این خصوص وضع کرده و به نظارت بر تجارت برده در خلیج فارس پرداختند. پژوهش پیش‌رو، برپایه تحلیل تاریخی و بر مبنای اسناد و روایت‌های بریتانیایی، به دنبال پاسخ به این پرسش است: «سازوکار اجرایی بریتانیا و کمپانی هندشرقی، در مقابله با تجارت برده در خلیج فارس چه بوده و این رویکرد چگونه موجب منع این تجارت، مجازات دلالان و بهبود زندگی بردگان شده است؟» یافته‌ها، نشان می‌دهد که بریتانیا ابتدا از طریق انعقاد توافق‌نامه با شیوخ عرب و سپس با مداخله مستقیم نیروی دریایی خود و کشتی‌های کمپانی هندشرقی، به نظارت بر آب‌راه خلیج فارس پرداخت. محاصره و مصادره کشتی‌های حامل برده، مجازات واسطه‌ها و مذاکره با دولت ایران پیرامون لغو تجارت برده، از مهم‌ترین سازوکارهای اجرایی دولت بریتانیا در این مسیر بود. همچنین، اجرای این قانون منجر به تغییر الگوهای شغلی و ساختار نیروی کار منطقه، کاهش نیروی کار ارزان و آغاز عصر جدید فعالیت‌های اقتصادی در خلیج فارس گردید.

کلیدواژه: آزادسازی، بریتانیا، تجارت برده، خلیج فارس، منع برده‌داری.

^۱ دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) (رایانامه: j.noroozi@alzahra.ac.ir)

^۲ پژوهشگر پسادکتری، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. (رایانامه: m.hanifeh@alzahra.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۹

حسن از انصار

طرح موضوع و پرسش اصلی:

به دنبال مبارزات پیرامون منع تجارت برده در جهان (از سده ۱۸م)، بریتانیا و کمپانی‌های تحت حمایت آن همچون کمپانی هند شرقی، از عوامل اصلی در مبارزه با این تجارت و جلوگیری از پیشرفت تجارت بردگان آفریقایی بودند. در سده ۱۸م، دولت بریتانیا با سایر دولت‌های اروپایی قراردادهایی پیرامون ممنوعیت انتقال برده آفریقایی و عبور کشتی‌های حامل برده از سواحل قلمروی آنان امضا نمود. خلیج فارس در این دوران، از کانون‌های مهم تجارت برده در غرب آسیا و اقیانوس هند به‌شمار می‌رفت. پیوندهای تجاری میان سواحل شرقی آفریقا، بنادر و سواحل شمالی و جنوبی خلیج فارس، دریای سرخ و سواحل هندوستان، شبکه‌ای گسترده در انتقال انسان شکل داده بود که در آن بردگان آفریقایی به‌عنوان نیروی کار، برده خانگی، خدمه کشتی، سرباز و کالای تجاری قابل فروش، مبادله می‌شدند. بنابراین، ممنوعیت تجارت برده آفریقایی باید شامل این ناحیه نیز می‌گردید. به همین علت، قانون منع تجارت برده در سده ۱۹م (سال‌های ۱۸۰۰ تا ۱۸۵۰) در منطقه خلیج فارس، پیرو افزایش نفوذ بریتانیا در این ناحیه و سیاست جهانی این کشور در جهت مبارزه با نظام برده‌داری، اجرا شد. مقامات کمپانی هند شرقی و نمایندگان بریتانیایی نیز، مکاتبات خود را با شیوخ محلی و دولت‌های منطقه پیرامون منع این تجارت آغاز نمودند. این مکاتبات، منجر به تنظیم معاهداتی شده و پیروی آن، پاکسازی آب‌های خلیج فارس از کشتی‌های حامل برده توسط نیروی دریایی بریتانیا، با استفاده از کشتی‌های جنگی، شروع شد. پژوهش پیش‌رو، با تمرکز بر اسناد و گزارش‌های کمپانی و بریتانیا، و نیز با بهره‌گیری از روایت‌های بریتانیایی، در نظر دارد تا با توجه به نقش مهم تجاری، سیاسی و نظامی نیروهای بریتانیایی در منطقه، و با بررسی روند منع تجارت برده و اقدامات نظامی نمایندگان دولت بریتانیا و کمپانی در خلیج فارس، به این پرسش اصلی پاسخ دهد: «سازوکار اجرایی بریتانیا و کمپانی هند شرقی، در مقابله با تجارت برده در خلیج فارس چه بوده و این رویکرد چگونه موجب منع این تجارت، مجازات دلالان و بهبود زندگی بردگان شده است؟» بدین منظور، بررسی مکاتبات و گزارش‌های کمپانی هند شرقی و مقامات بریتانیایی، و مکتوب‌های به‌جامانده از مجامع فعال این کشور در لغو برده‌داری، مورد توجه قرار گرفته است.

روش پژوهش:

پژوهش پیش‌رو با استفاده از روش تحلیل تاریخی، به بررسی منع تجارت برده در خلیج فارس و پیامدهای آن در مجازات دلال‌ها و زندگی بردگان پس از آزادی، می‌پردازد. این روش، امکان فهم و تحلیل فرایندی و زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و حقوقی یک رخداد را فراهم می‌سازد. بنابراین، در بررسی تجارت برده و منع آن در منطقه خلیج فارس، که فراتر از یک پدیده اقتصادی بوده و در پیوند با ساختار قدرت‌های استعماری، مناسبات دریایی، شبکه‌های تجاری اقیانوس هند و روابط دولت‌های محلی قرارداد داشت، اثرگذار است؛ چراکه مطالعه این پدیده نیازمند رویکردی است که بتواند تحولات را

در بستر تاریخی و در ارتباط با نیروهای مؤثر داخلی و خارجی تحلیل نماید. تحلیل تاریخی این امکان را فراهم می‌آورد تا روند تدریجی تغییرات سیاست بریتانیا و کمپانی هندشرقی، از عاملیت اقتصادی در منطقه به نیروی نظارتی و برقرارکننده امنیت آب‌راه‌ها، و از نهادی تجاری به مداخله‌گری مستقیم در ساختار تجارت‌برده، در قالب تداوم و گسست تاریخی مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد.

پیشینه پژوهش:

در مسئله برده‌داری و تجارت‌برده، تاکنون پژوهش‌های متعددی در ایران به انجام رسیده، که بخشی از آن پیرامون منع تجارت‌برده بوده است. هر یک از این پژوهش‌ها، با موضوع ممنوعیت تجارت‌برده و برده‌داری، به جوانب متفاوتی از این روند پرداخته‌اند. به‌طورکلی، پیشینه پژوهشی این موضوع را می‌توان به سه دسته تقسیم نمود. دسته نخست، شامل پژوهش‌هایی با محوریت قانون منع تجارت‌برده در ایران و خلیج فارس است. از نمونه پژوهش‌های این حوزه می‌توان به مقالات «انگلستان و اهداف او از منع تجارت‌برده در خلیج فارس» اثر سلمان قاسمیان (۱۳۹۱)، «تحلیل محتوای قرارنامه منع برده فروشی بین ایران و انگلیس در منطقه خلیج فارس (۱۱ ربیع‌الثانی ۱۲۹۹/۲ مارس ۱۸۸۲م)». نوشته حمید حاجیان‌پور، علی بحرانی‌پور و سیده‌زهرا زارعی (۱۴۰۲)، و «منع برده فروشی در عصر قاجاریه به روایت اسناد (از ۱۲۵۷ تا ۱۳۰۰ ق)» اثر نرگس علیپور (۱۳۸۹) اشاره نمود. پژوهش‌های یادشده، با تکیه بر اعلام ممنوعیت تجارت‌برده در ایران و مکاتبات و قرارنامه تنظیم‌شده میان دو دولت ایران و انگلستان، انجام شده است. اگرچه تمرکز این مطالعات بر قانون منع تجارت‌برده بوده و منطقه خلیج فارس نیز مورد بررسی آن‌ها قرار گرفته؛ اما، هدف اصلی آن، مطالعه ممنوعیت تجارت‌برده در سواحل شمالی خلیج فارس است.

دومین دسته از مطالعات موجود، کتاب‌هایی است که اگرچه محور آن تجارت‌برده یا منع این تجارت نبود، اما به‌دلیل تمرکز بر جغرافیای خلیج فارس، حضور و نفوذ بریتانیا در منطقه و یا تأکید بر حوزه‌های سیاسی-نظامی و اقتصادی خلیج فارس، در بخشی از محتوای خود به تجارت‌برده و منع آن پرداخته‌اند. از این دسته آثار می‌توان به «معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه» به‌کوشش غلامرضا طباطبائی مجد (۱۳۷۳)، «مجموعه معاهدات دولت علیه ایران با دول خارجه» از حسین پیرنیا (۱۳۲۶ ه.ق)، «سرکنسولگری بریتانیا در بوشهر» اثر صفورا برومند (۱۳۸۱)، و «تاریخ روابط بازرگانی و سیاسی ایران و انگلیس (جلد ۲)» به‌قلم ابولقاسم طاهری (۱۳۵۴) پرداخت، که هر یک از آن‌ها حاوی اسناد، معاهدات و روایت‌هایی از منع تجارت‌برده در ایران و بنادر جنوبی آن بوده است.

در زمینه دسته سوم و مطالعات غیرفارسی نیز پژوهش‌های گوناگونی پیرامون تجارت‌برده انجام گرفته، که اگرچه به‌طور مستقل درباره منطقه خلیج فارس نبوده، اما بخشی از آن در ارتباط با این تجارت و جزئیات آن در منطقه بوده است. از نمونه پژوهش‌های این حوزه می‌توان به کتاب «برده‌گیری در اقیانوس هند: گزارشی بر تجربیات دریایی»^۱ نوشته گلمب (۱۸۷۳)، از افسرهای نظامی بریتانیایی، اشاره نمود که در بخش‌هایی از آن به برده‌داری در خلیج فارس و

دریای عمان نیز پرداخته است. دیگر عنوان، کتاب «برده‌داری در تاریخ»^۲ اثر گروسکی (۱۸۶۰) است که بخش کوتاهی از آن به تاریخچه برده‌داری در سرزمین پارس می‌پردازد. دیگر آثار غیرفارسی موجود نیز همچون عناوین یادشده، بیش از هر چیز بر تجارت‌برده، نظام برده‌داری و لغو آن در منطقه آتلانتیک و غرب آفریقا اشاره داشته و به‌همین علت مطالعه عمیقی بر تجارت‌برده و منع آن در منطقه خلیج فارس و شرق آفریقا صورت نگرفته است.

وجه نوآورانه پژوهش:

از نقاط تمایز اصلی پژوهش حاضر با مطالعات و منابع یادشده، می‌توان به توجه آن به منع تجارت‌برده در هر دو سویه خلیج فارس، از بنادر ایرانی تا سواحل عرب در خط جنوبی، و همچنین بررسی سازوکارهای مقابله نیروهای بریتانیایی با تجار برده در منطقه، آزادسازی بردگان و اوضاع زندگی آن‌ها پس از آزادی اشاره نمود. استفاده از اسناد و روایت‌های بریتانیایی و تمرکز بر آن نیز از دیگر تفاوت‌های این پژوهش با سایر مطالعات پیرامون منع تجارت‌برده در خلیج فارس است.

۲. بریتانیا و ممنوعیت تجارت‌برده؛ اهداف و نقش کمپانی

۲-۱. آغاز فعالیت در منع تجارت‌برده

در پایان سده ۱۸م، جنبش‌هایی با اهداف بشردوستانه آغاز شد. تأکید جنبش‌های این دوره بر آن بود که تجارت‌برده، نه یک کسب‌وکار سودآور، که جنایت بوده و باید از سوی تمدن‌ها ممنوع شود (Donnan, ۱۹۳۱: ۱۳). ویلیام ویلبرفورس (William Wilberforce)، از فعالان بریتانیایی منع تجارت‌برده (از دهه ۱۷۵۰م)، و توماس کلارکسون (Thomas Clarkson)، طراح اصلی بیانیه لغو تجارت‌برده در پارلمان بریتانیا که از سال ۱۷۸۵م. زندگی خود را وقف این قانون کرده و در کنار کمیته همراه تلاش زیادی در تصویب آن نمود، سردمداران اصلی مبارزات در بریتانیا بوده‌اند (Blake, ۱۸۶۰: ۱۷۹). ویلیام شارپ (William Sharp) نیز از دیگر فعالان این حوزه در انگلستان بود که پس از مشاهده رفتار وحشیانه یک ارباب با برده آفریقایی خود و نتایج آن، در سال ۱۷۶۹م، به این مسیر گام نهاد (Copley, ۱۸۳۹: ۲۱۱). این مبارزه در سایر نقاط اروپا نیز ادامه یافت و در نهایت منجر به انتشار اعلامیه حقوق بشر از سوی انقلابیون فرانسه و ممنوعیت فروش برده در اواخر سده ۱۸م. شد (قاسمیان، ۱۳۹۱: ۷۴). حکومت بریتانیا و کمپانی‌های تحت حمایت آن نیز، که از تجارت‌برده و ورود نیروی کار ارزان سود زیادی به‌دست می‌آوردند، با شدت یافتن جنبش‌ها به آن پیوسته و از سال ۱۸۰۷م، فعالیت خود پیرامون منع تجارت‌برده و سپس لغو نظام برده‌داری را گسترش دادند. مبارزه با تجارت‌برده از سده ۱۹م، به‌ویژه در نیمه دوم آن، جدیت بیش‌تری یافت و با وجود آن‌که در سال‌های نخست این سده نیز اقداماتی همچون امضای معاهدات منع تجارت‌برده آفریقایی به سرزمین‌های مسیحی (Thomas, ۱۸۵۱: ۵۷۰-۵۶۷) از سوی دولت‌های اروپایی، در راستای ممنوعیت این تجارت انجام شده بود؛ اما این پدیده همچنان در نظام حقوق بین‌الملل اروپا مجاز بوده و تا اوایل

سده ۲۰م. نیز خرید و فروش انسان به عنوان عنصری مهم در تجارت های بومی شناخته می شد و معاهدات پیرامون لغو برده داری، تأثیر ویژه ای بر ممنوعیت و جلوگیری از قاچاق انسان نداشت (Malekian, ۲۰۱۱: ۲۲۵-۲۲۶).

۲-۲. کمپانی هند شرقی و نمایندگی بریتانیا در خلیج فارس

توجه بریتانیا در سده ۱۸م، به تبعیت از سیاست اقتصادی روز، بر آسیا و آمریکا متمرکز بود (برومند، ۱۳۸۱: ۳۶). تجارت برده نیز، اگرچه در سراسر جهان برقرار بود، اما به طور کلی مهم ترین بازارهای آن در خلیج فارس و منطقه آتلانتیک قرارداد داشت و بریتانیا در هر دو منطقه، سیاست اعمال نفوذ سیاسی-نظامی و اقتصادی را دنبال می نمود. یکی از گام های مهم رسیدن به این امر، نظارت بر تجارت برده به شمار می آمد، که خود از اهرم های اقتصادی منطقه خلیج فارس بود؛ بنابراین، بریتانیا به فعالیت جدی پیرامون ممنوعیت خرید و فروش و قاچاق برده و اعمال نظارت بر اجرای قانون منع تجارت برده پرداخت. این نظارت، از طریق کمپانی هند شرقی بریتانیا صورت می گرفت. کمپانی هند شرقی سال ها پیش از سده ۱۹م. به خلیج فارس وارد شد و از ابتدای سده ۱۷م، در ایران دفتر نمایندگی داشت (رابینو، ۱۳۶۳: ۱۰). این کمپانی در ابتدا و در روابط با ایران صفوی، رویکرد سیاسی خود را با توجه به اهداف اقتصادی خویش انتخاب نمود. در این دوره و پیش از کمک انگلستان در خروج پرتغالی ها از هرمز، روابط تجاری میان دو کشور آغاز شده و توافقهایی میان دو دولت برقرار گردید. از نمونه این توافقات حکم شاه صفوی پیرامون اجازه ترده تجار انگلیسی به ایران است، که در متن آن به این نکته اشاره دارد: «مردم ولایت انگلیس از تجار و سوداگران و غیر ذالک از راه دریا و خشکی به فراغ بال به ممالک محروسه شاهی و قلمرو همایونی آیند» (صفت گل، ۲۰۲۳: ۲۸۱). در سال ۱۷۶۳م/ ۱۱۷۶ه.ق. نیز، با توجه به اهداف اقتصادی، امتیازهایی از سوی حکومت زندیه، در زمینه تجارت و استقرار نیروهای کمپانی در مناطق ساحلی خلیج فارس و دیگر ایالات جنوبی ایران، به کمپانی بریتانیایی اعطا گردید (۴۴۵-۴۴۳: ۱۸۵۱: Thomas). این رویکرد تا پایان سده ۱۸ و همچنین در سال های آغازین سده ۱۹م، ادامه یافت.

پس از رسیدن به ثبات تجاری در سده ۱۸م، کمپانی هند شرقی وارد مرحله دوم برنامه های خود شده و به افزایش نفوذ سیاسی و نظامی در منطقه و امضای قرارداد با شیوخ محلی روی آورد. مکاتبات نمایندگان بریتانیا در اواخر سده ۱۸ و اوایل سده ۱۹م. نیز نشان دهنده تغییر رویکرد آن ها و حرکت از نفوذ تجاری صرف به تثبیت موقعیت و نفوذ سیاسی است. از نمونه این مکاتبات می توان به نامه هانری دنداس (Henry Dundas)، رئیس سازمان نظارت بر امور کمپانی هند شرقی، به امام مسقط اشاره نمود که نشانه های نفوذ بریتانیا در حکام محلی قابل مشاهده است (ویلسون، ۱۳۲۷: ۱-۳). بریتانیا به بهانه جلوگیری از حضور رقبای دیرینه خود در خلیج فارس، به ویژه فرانسه، از این نفوذ استفاده کرده و اقدام به استقرار نماینده در نقاط مختلف سواحل خلیج فارس نمود و این نمایندگان، در کنار حفظ منافع تجاری، اهداف سیاسی بریتانیا را نیز دنبال می کردند. در این دوره، تجارت هایی همچون تولیدات محلی، مروارید، ابریشم و برده، عناصر اصلی تجارت بومی خلیج فارس را تشکیل داده و بومیان منطقه حضوری فعال در آن داشتند (IOR/L/PS/۱۰/۶۷۵:).

۲۸۶؛ ۹-۱۲۶/۴۸,ff) (Mss Eur F). اجازه شرکت در این تجارت‌ها، به‌ویژه خرید و فروش برده و صید مروارید، همواره بر عهده بومیان بود (۲۱: ۵۷۰/۱۰/۱۰۷ IOR/L/PS). ورود به هر یک از این تجارت‌ها، در کنار اهداف تجاری، می‌توانست منجر به اهداف سیاسی بریتانیا شامل از میان برداشتن رقبا در منطقه، ایجاد مانع در مسیر رسیدن به هندوستان و حفاظت از مستعمرات خود، و نیز مداخله مستقیم در منطقه خلیج فارس، شود؛ بنابراین مرحله بعدی در سیاست بریتانیا، ورود به تجارت‌های محلی با ایفای نقش بازرگانی، نظارت بر اجرای درست آن، و برقراری امنیت آبراه خلیج فارس بود. این رویکرد، به‌طور ویژه، همزمان با اعمال قانون منع تجارت‌برده در خلیج فارس به اوج خود رسید.

۲-۳. اهمیت اجرای قانون منع تجارت‌برده در خلیج فارس

قانون منع تجارت‌برده در سال ۱۸۰۷م^۳، در امپراتوری بریتانیا اعلام گردید (Copley, ۱۸۳۹: ۳۰۷-۳۰۸) و در دهه‌های بعدی نیز نظام برده‌داری لغو شد. بریتانیا پس از اعلام این قانون، تلاش نمود تا سیاست مقابله با فروش برده را در سایر مناطق تحت نفوذ خود نیز گسترش دهد. خلیج فارس در این زمان، از نواحی مهمی بود که نمایندگان کمپانی هند شرقی به نیابت از دولت بریتانیا، از نفوذ زیادی در آن برخوردار بودند. مبارزه بریتانیا با تجارت‌برده بلکه با اهداف ژئوپلیتیکی و اقتصادی این کشور نیز پیوند داشت. اگرچه علت تصویب قانون منع تجارت‌برده، دلایل بشردوستانه اعلام می‌شد؛ اما نمی‌توان از اهمیت نفوذ در خلیج فارس به‌عنوان یکی از مسیرهای اصلی ارتباط از اروپا و غرب آسیا با هندوستان چشم‌پوشی کرد. استقرار ناوگان بریتانیا برای نظارت بر اجرای معاهدات ضربه‌داری، حضور دائمی این قدرت را در آبراه خلیج فارس تثبیت می‌کرد. این حضور، امنیت مسیرهای دریایی مورد نیاز تجارت بریتانیا را افزایش داد و امکان کنترل بیش‌تر بر جریان کالاها و کشتیرانی منطقه را فراهم ساخت. در نتیجه، حذف بخشی از شبکه‌های تجاری مستقل و سنتی منطقه به تقویت موقعیت تجاری بریتانیا انجامید و این سیاست، به‌عنوان ابزاری برای نفوذ در اقتصادهای پیرامونی و حفاظت از منافع خود در جغرافیای اقیانوس هند، دریای عمان و خلیج فارس به‌کار گرفته شد. بنابراین، مهم‌ترین گام در این زمان، افزایش حضور نیروهای نظامی بریتانیا و استقرار کشتی‌های جنگی در خلیج فارس بود که، در ابتدا با استفاده از همراهی نیروهای بومی آغاز شد و در مدتی کوتاه (دهه ۱۸۲۰م) نیروهای بومی به‌حاشیه‌رفته و سربازان بریتانیایی به فرماندهی افسران کمپانی، هدایت مأموریت مقابله با تاجران برده در خلیج فارس را برعهده گرفتند (بنگرید به معاهدات مندرج در: ۴۷۰-۴۴۳، ۳۱۴-۳۳۳، ۲۱-۲۳: ۱۸۵۱) (Thomas). در کنار نیروهای بومی، حکومت بریتانیا و کمپانی هند شرقی، توانستند با گسترش تدریجی نفوذ ناشی از اجرای قانون منع تجارت‌برده در خلیج فارس، سایر رقبای تجاری و سیاسی اروپایی در منطقه را از میان بردارند.

۳. منع تجارت‌برده در خلیج فارس (۱۸۰۵-۱۹۰۵م).

سده ۱۹م، با افزایش مکاتبات نمایندگان بریتانیا و حکام محلی پیرامون تجارت‌برده در خلیج فارس مصادف گردید. بر اساس اقدامات صورت‌گرفته در بازه زمانی ۱۸۰۵ تا ۱۹۰۵م، می‌توان روند مقابله با تجارت‌برده در خلیج فارس و نتایج آن

را به دو بخش سال‌های ۱۸۰۵ تا ۱۸۵۰ و ۱۸۵۰ تا ۱۹۰۵ تقسیم نمود. هر یک از این دو بازه، ویژگی‌های خاص خود را دارا بوده و منطقه هدف بریتانیا در هر یک از آن‌ها نیز با دیگری متفاوت است. علت این تفاوت را می‌توان در روند پیشرفت، نفوذ و تثبیت استقرار بریتانیا و کمپانی هند شرقی در منطقه، پیگیری کرد و می‌توان شدت مقابله با تجارت برده در خلیج فارس را در ارتباط با افزایش نفوذ و تثبیت نیروهای بریتانیایی در منطقه جست‌وجو نمود.

۳-۱. روند اعلام ممنوعیت خرید و فروش برده

مسئله ممنوعیت خرید و فروش برده در خلیج فارس، در آغاز سده ۱۹م. از سوی نمایندگان بریتانیا مطرح گردید. پیش از آنکه بریتانیایی‌ها به دنبال منع این تجارت و ازمیان برداشتن نظام برده‌داری در سواحل خلیج فارس و آسیا باشند، هدف اولیه آن‌ها جلوگیری از عدم اجرای درست قانون منع تجارت برده در قلمروهای اروپایی و بازارهای منطقه آتلانتیک بود. چراکه نخستین اقدامات مبارزان تجارت برده در بریتانیا، پیرامون خرید و فروش بردگان غرب آفریقا به انجام رسید و همچنین این مسئله بارها در مجلس عوام بریتانیا نیز مورد بحث قرار گرفت (بنگرید به: House of Commons, ۱۷۹۱). دیگر گواه این ادعا، مفاد معاهده‌هایی است که تا پیش از دهه ۱۸۳۰، به‌ویژه در سال ۱۸۲۲م/ ۱۲۳۷ه.ق، میان نمایندگان کمپانی بریتانیایی و شیوخ محلی خلیج فارس به امضا می‌رسید. در این معاهدات به وضوح اشاره می‌شود که کشتی‌های حامل برده‌ای که در اختیار حکام محلی خلیج فارس و یا اتباع آن‌ها هستند، اجازه حمل برده از بنادر آنان به قلمروی مسیحیت را ندارند (Thomas, ۱۸۵۱: ۳۱۸-۳۲۱). سواحل جنوبی خلیج فارس، نخستین منطقه هدف بریتانیا جهت اجرای برنامه‌های راهبردی خود در زمینه برده‌داری بوده است. امکان نفوذ و مداخله بریتانیا در این نواحی به دلیل اداره آن توسط شیخ‌نشین‌های محلی، بیش از مداخله در تصمیمات دولت ایران در سواحل و بنادر شمالی خلیج فارس بوده و به همین علت نیز در بازه نخست مبارزه با تجارت برده در خلیج فارس (۱۸۰۵-۱۸۵۰م)، نمایندگان حکومت بریتانیا و کمپانی هند شرقی بر دریافت امتیاز نظارت بر این تجارت در آب‌هایی که در اختیار شیوخ جنوب خلیج فارس بود، تمرکز داشته‌اند.

بریتانیا در ابتدا با امضای پیمان صلح با قبایل عرب در خلیج فارس (۱۸۲۰م/ ۱۲۳۵ه.ق)^۴ به بهبود روابط خود با آنان پرداخت و توانست راهزنی و دزدی دریایی را که نخستین مانع پیش‌روی برنامه‌های آن بود، از میان بردارد (شرط ۱، ۲، ۳ پیمان صلح بریتانیا و قبایل عرب). با امضای این پیمان، مسیر مداخله بیش‌تر نیروهای بریتانیا در خلیج فارس هموار گردید و به دنبال آن، این حکومت توانست نقش نظارتی خود در تجارت برده را نیز آغاز نماید. پیمان صلح سال ۱۸۲۰م، توسط شیوخ و رؤسای قبایل ابوظبی، دبئی، شارجه، بحرین، عمان و ام‌القویین به امضا رسید و آن‌ها متعهد شدند تا حمل برده (مرد، زن و یا کودک) از سواحل آفریقا یا هر جای دیگری و انتقال آن در کشتی‌های خود را به عنوان اقدام راهزنی و دزدی دریایی شناخته و هرگز به انجام آن نپردازند (شرط ۹ پیمان صلح^۵؛ Colomb, ۱۸۷۳: ۱۳۸-۱۳۹). بریتانیا در این زمان توانست نخستین گام در اجرای قانون منع تجارت برده را، که در نهایت منجر به گسترش نفوذ و استقرار

بیش‌تر نمایندگان آن در منطقه می‌گردید، بردارد. تا آغاز دهه ۱۸۳۰ و برپایه پیمان صلح ۱۲۳۵ه.ق/۱۸۲۰م، تجارت‌برده به‌عنوان دزدی دریایی شناخته شد؛ از این تاریخ، فعالیت بریتانیا وارد مرحله جدیدی گردید و نمایندگان بریتانیایی تلاش نمودند تا به‌واسطه نفوذی که اکنون در میان شیوخ عرب به‌دست آورده بودند، کنترل نظامی خود بر آب‌راه خلیج فارس را افزایش دهند. دهه ۱۸۳۰ تا ۱۸۵۰م، بازه‌ای است که رویکرد بریتانیا برپایه گسترش نفوذ سیاسی-نظامی استوار بود. بریتانیا توانست در این زمان امتیاز جست‌وجو و تعقیب کشتی‌های حامل برده در خلیج فارس را به‌دست آورد و در این راستا نه تنها با شیوخ عرب خلیج فارس، بلکه با دولت‌های همسایه همچون عثمانی (در ۱۲۶۳ه.ق/۱۸۴۷م) که کشتی‌های آنان در آب‌های خلیج فارس رفت‌وآمد داشتند، نیز به توافق‌هایی رسید (Saldanha, ۱۹۰۶: ۸۹؛ Thomas, ۱۸۵۱: ۳۲۱-۳۲۲).

پس از استقرار کامل نیروی دریایی بریتانیا و کمپانی در خلیج فارس و نظارت بر مسیرهای آبی قلمروی شیوخ سواحل جنوبی، در میانه دهه ۱۸۴۰م. مکاتبات نمایندگان این حکومت با دولت ایران پیرامون ممنوعیت تجارت‌برده تجار ایرانی در خلیج فارس آغاز گردید. برده‌داری، همواره در مرکز توجه نمایندگان مقیم بریتانیا در خلیج فارس قرار داشته است و بیش‌ترین فعالیت آن‌ها در این راستا نیز مربوط به اقدامات نمایندگان حکومت بمبئی، کمپانی هندشرقی و حکومت لندن در تهران بوده که به‌دنبال کسب موافقت ایران با منع انتقال برده توسط کشتی‌های ایرانی و پراکنده نمودن کشتی‌های جنگی متعدد برای مبارزه با قاچاق انسان در سراسر منطقه و جلوگیری از واردات برده به بنادر خلیج فارس بودند (Saldanha, ۱۹۰۶: ۸۹). در سال ۱۸۴۵م/۱۲۶۱ه.ق، نمایندگان کمپانی تصمیم گرفتند تا پیرامون این قانون با دربار ایران به مذاکره بنشینند و این مذاکرات از سال ۱۸۴۶م/۱۲۶۲ه.ق. میان سرگرد شیل، سفیر بریتانیا در تهران، و میرزا آقاسی، صدراعظم ایران، شروع شد (برومند، ۱۳۸۱: ۲۴۸). در این سال (۱۸۴۶م) شیل در نامه‌ای به میرزا آقاسی، از دولت ایران درخواست نمود تا دستور لغو تجارت‌برده را صادر نماید. این مذاکرات به‌مدت یک سال ادامه یافت و به نتیجه‌ای نرسید. سرگرد شیل در هر مکاتبه، درخواست خود را تکرار کرده و صدراعظم نیز به جهت امتناع محمدشاه از قبول این درخواست، از ارسال پاسخ خودداری می‌نمود (ظهیرنژاد ارشادی، ۱۳۸۱: ۲۰۷-۲۲۵). عدم پذیرش این درخواست از سوی شاه ایران، موجب افزایش تهدیدها و فعالیت‌های سرکوب‌گرانه بریتانیا نسبت به کشتی‌های تجاری ایرانی گردید و این روند بسیاری از تجار ایرانی که به‌واسطه دلالتان برده اقدام به خرید برده نموده بودند را متضرر نمود. شکایت تجار و مراسلات مکرر نماینده کمپانی و بریتانیا به صدراعظم، موجب آن شد تا میرزا آقاسی تمام تلاش خود را برای صدور فرمان منع تجارت‌برده در خلیج فارس از سوی محمدشاه قاجار انجام دهد. میرزا در سال ۱۸۴۸م/۱۲۶۴ه.ق. و در نامه‌ای به سرهنگ فرانت (Francis Farrant)، به این تلاش‌ها اشاره نمود (Thomas, ۱۸۵۱: ۴۶۸). سرانجام در همین سال، فرمان محمدشاه قاجار صادر گردید و براساس آن، واردات برده از راه دریا به‌طورکلی ممنوع اعلام شد؛ اگرچه، در این فرمان راه خشکی در ورود برده به ایران همچنان آزاد بود (همان).

تا پایان سال ۱۸۵۰م، ممنوعیت تجارت برده در خلیج فارس به نتیجه رسید. اقدامات بریتانیا پس از این دوره و در بازه زمانی ۱۸۵۰-۱۹۰۵م. را می توان در قالب تلاش آن پیرامون بهبود روند ممنوعیت تجارت برده در منطقه و در نهایت خاتمه دادن به نظام برده داری در خلیج فارس بررسی نمود. بنابر گزارش های کاپیتان کمبال (Captain A.B. Kemball) در سال ۱۸۵۲م، ممنوعیت تجارت برده در نتیجه فعالیت های بریتانیا، با وجود امضای معاهدات متعدد با شیوخ عرب و صدور فرمان های سلطنتی از سوی دربار ایران، همچنان در وضعیت مطلوبی قرار نداشت. سالدانها در این خصوص چنین گزارش می دهد:

«بنابر جزئیات [رخدادهای منطقه] به نظر می رسد که باوجود معاهدات ما پیرامون لغو برده داری و پراکندگی کشتی های جنگی در ساحل بطینه و دیگر نواحی مشکوک به جهت مداخله در [فعالیت] تجار برده در [بازه زمانی] می تا ژوئن ۱۸۵۲، تجارت برده با قدرت تمام در آن سال ادامه داشته است. وسعت نگران کننده ای [از تجارت برده] که وجود آن محرز شده [و] کاپیتان کمبال، که به همراه سلف خود سرهنگ هنل در تلاش برای سرکوب این قاچاق کثیف بسیار جدی بودند، را بر آن داشت تا انرژی بیش تری را صرف خاتمه دادن به آن کنند» (Saldanha, ۱۹۰۶: ۹۱).

پس از صدور فرمان سال ۱۸۴۸م/۱۲۶۴ه.ق، ناصرالدین شاه در سال ۱۸۵۱م/۱۲۶۷ه.ق. اجازه توقیف کشتی های ایرانی حامل برده را به نیروهای انگلیسی اعطا نمود و حق مجازات آن ها نیز در اختیار دولت ایران بود (حاجیان پور و دیگران، ۱۴۰۲: ۵۸-۵۹). تا سال ۱۸۵۰م، بریتانیا تمام تلاش خود را به کار بسته و با امضای پیمان با حکام محلی و وارد نمودن فشار بر دربار ایران و صدور فرمان سلطنتی پیرامون منع تجارت برده در خلیج فارس از راه دریا توانست از نظر قانونی حمل برده را لغو کند. اما، این تجارت در قالب قاچاق برده تا سال های ۱۹۰۰-۱۹۱۰م، همچنان پابرجا مانده و به عنوان یکی از عوامل اصلی درگیری های بریتانیا در خلیج فارس شناخته می شد. معاهدات نمایندگان بریتانیا و شیوخ عرب آنچنان در این روند بی اثر بود که کمیته تجارت برده آفریقای شرقی در پارلمان بریتانیا نیز از آن ها به عنوان «کاغذ باطله» یاد می کرد (Colomb, ۱۸۷۳: ۱۳۳). باوجود آن که اقدامات سیاسی-نظامی بریتانیا برای ممنوعیت تجارت و قاچاق برده در منطقه، هرچند با سرعت اندک، مسیر رو به رشدی را دنبال می کرد، اما در دهه ۱۹۲۰م، بار دیگر قاچاق برده در سواحل مکران، بندر باطنه، عمان، و ساحل آشتی (Trucial Coast) افزایش یافت. از علل احتمالی این رخداد می توان به خشکسالی و کمبود باران چندین ساله در ساحل مکران اشاره نمود که موجب قحطی و کاهش محصولات شده و به همین دلیل بومیان را به فروش فرزندان، آدم ربایی و فروش کودکان برای کسب مال وادار می کرد. نیروهای بریتانیایی به تعقیب کشتی های حامل برده می پرداختند؛ اما در بلوچستان به غیر از خان های محلی، که خود نیز یا مشغول به تجارت برده بوده و یا مشوق آن، مقام و مسئول ناظر دیگری وجود نداشت و تجار آزادانه به کار خود ادامه می دادند (IOR/L/PS/۱۲/۴۰۹۱: ۲۷۱).

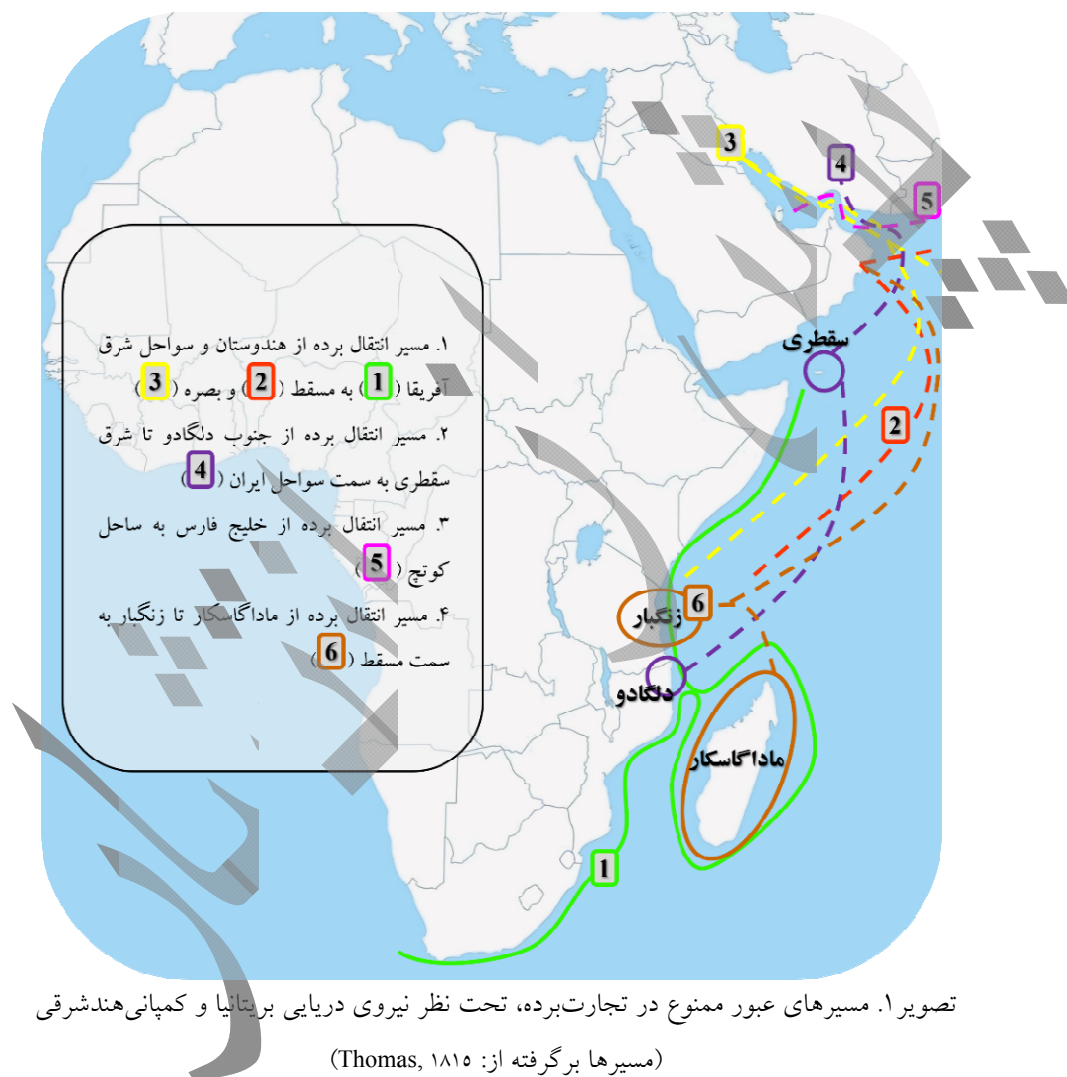
منع تجارت برده در خلیج فارس پیامدهای اقتصادی و اجتماعی متعددی را به دنبال داشت. این قانون موجب برهم خوردن تعادل سنتی بازار کار در بسیاری از نواحی ساحلی شد. در سواحل جنوبی خلیج فارس، به ویژه در فعالیت‌هایی مانند صید مروارید، کشاورزی، دریانوردی و خدمات خانگی، بردگان بخش مهمی از نیروی کار را تشکیل می‌دادند. حذف این نیروی کار ارزان یا رایگان، باعث افزایش هزینه‌های تولید و خدمات شده و اربابان و تجار را ناچار می‌ساخت تا به استخدام نیروی کار مزدبگیر روی آورند. از منظر اقتصاد نهادی نیز، این تحول منجر به گذار تدریجی از نظام بهره‌کشی مبتنی بر اجبار به سوی نظام کاری همراه با مواجب گردید. در نتیجه، سودآوری برخی فعالیت‌های اقتصادی سنتی کاهش یافت و ساختار هزینه‌ای اقتصادهای محلی دچار تغییر شد. شدت وابستگی اقتصادی به تجارت برده در سواحل خلیج فارس نیز یکسان نبود. در سواحل جنوبی، تجارت برده نه تنها بخشی از نظام کار، بلکه فعالیت تجاری سودآور و بخشی از اقتصاد منطقه‌ای محسوب می‌شد. بنابراین، ممنوعیت تجارت برده موجب از بین رفتن یکی از منابع درآمدی مهم بازرگانان، شیوخ محلی و واسطه‌های تجاری گردید. در مقابل، در سواحل شمالی، تجارت برده هرگز به اندازه نواحی جنوبی، محوری اقتصادی نبود. از این رو، اقتصاد ایران به صورت مستقیم آسیب کمتری از این ممنوعیت متحمل می‌شد. این تفاوت موجب شکل‌گیری نوعی واگرایی اقتصادی منطقه‌ای شده که در آن اقتصادهای جنوبی ناچار به بازسازی منابع درآمدی خود شدند، در حالی که اقتصاد سواحل شمالی با اختلال محدودتری مواجه بودند.

۲-۳. ساز و کار اجرایی بریتانیا در مقابله با تجارت برده

مهم‌ترین عامل نظامی در مقابله با حمل و نقل بردگان، از سواحل آفریقایی و دیگر مبدأهای واردات برده به خلیج فارس، نیروی دریایی بریتانیا و کشتی‌های جنگی آن بود که در ابتدا مأموریت خود را با کمک نیروهای محلی انجام داده و پس از مدتی نیز نیروها و کشتی‌های جنگی کمپانی هند شرقی را در آن دخیل نمود. در معاهدات بریتانیا با امام مسقط در سال ۱۸۳۹م، به وضوح به این نکته اشاره شده است که از تاریخ این سند، کشتی‌های کمپانی هند شرقی نیز می‌توانند در اقدام علیه تجار برده شرکت کنند (Thomas, ۱۸۵۱: ۳۲۳-۳۲۸). به این ترتیب، از تاریخ امضای این معاهده، کشتی‌های جنگی کمپانی قدرت عمل را در دست گرفته و بررسی کشتی‌های تجاری وارد شده به خلیج فارس را در دستور کار خود قرار دادند؛ به گزارش یکی از افسران بریتانیایی، پس از انعقاد قراردادهای با شیوخ عرب، هر یک از کشتی‌های نیروهای نظامی، امکان محاصره و دستگیری کشتی‌های عرب حامل برده را داشتند (Colomb, ۱۸۷۳: ۱۳۸).

در زمان اجرای قانون منع تجارت برده در خلیج فارس، بنادر متعددی در سواحل شرقی آفریقا و سواحل شمالی و جنوبی خلیج فارس به صورت فعال درگیر این تجارت بودند. بندر لنگه، بندر بوشهر و بندرعباس، از بنادر ایرانی فعال در تجارت برده بودند (IOR/L/PS/۲۰/C۲۴۶: ۴۶؛ IOR/R/۱۵/۶/۴: ۲۰۴؛ IOR/R/۱۵/۳۲۲: ۶۸۹). تمامی بنادر جنوبی خلیج فارس نیز در این تجارت حضور داشته و نیروهای بریتانیایی فعالیت آن‌ها را زیر نظر می‌گرفتند. مسیرهای اصلی که کشتی‌های جنگی

بریتانیا و کمپانی به مداخله در آن و تعقیب و بررسی کشتی‌های تجاری مشکوک می‌پرداختند در تصویر^۶ مشخص شده است. این مسیرها، در کنار مسیر انتقال برده از بندری در غرب قاره آفریقا که با عنوان «ساحل برده»^۷ شناخته می‌شد (IOR/R/۱۵/۷/۴: ۲۰۳)، از مهم‌ترین مسیرهای نقل و انتقال برده در خلیج فارس بوده و از تاریخ منع تجارت برده در منطقه، بریتانیا بر آن نظارت داشت؛ اما، قاچاق برده همچنان از مسیرهای دیگر تا نیمه نخست سده ۲۰م. ادامه یافت.

همانگونه که در سده ۱۹م. مقابله با تجارت برده در خلیج فارس به یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های سیاست دریایی و امنیتی بریتانیا تبدیل شده بود، ابزارهای گوناگونی نیز پیش‌روی نمایندگان این حکومت و کمپانی هند شرقی قرار داشت تا با استفاده از آن بتوانند مأموریت خود در منطقه را به سرانجام برسانند. در این دوران، ناوگان تجاری بریتانیا و کشتی‌های محافظ آن، به‌عنوان اصلی‌ترین قدرت دریایی و نظامی در خلیج فارس و دریای عمان شناخته می‌شد (برومند، ۱۳۸۱: ۱۹۹). در پایان سده ۱۹م، سازوکار عملیاتی نیروهای نظامی بریتانیایی در مقابله با تجارت برده، به تدریج از همکاری‌های

محدود محلی به یک نظام دریایی منسجم با هدف نظارت، بازرسی و مجازات تبدیل گردید. در ابتدا، نیروهای بریتانیایی برای شناسایی کشتی‌های حامل برده نیازمند ایجاد نظام مدیریت دریایی جدید در خلیج فارس بودند تا به وسیله آن بتوانند اطلاعات کشتی‌های باربری و محموله آن‌ها را در اختیار داشته باشند. به این منظور و با همکاری مقامات محلی، دریافت برگه ثبت و ترخیص برای تمامی کشتی‌ها و صاحبان و ناخدهای آنان اجباری شد (Thomas, ۱۸۵۱: ۲۱-۲۵)، ماده ۵ پیمان صلح بریتانیا با قبایل عرب جنوب خلیج فارس). داده‌های مندرج در این دو برگه، امکان شناسایی طول، عرض و ظرفیت کشتی، نام مالک و ناخدای آن، تعداد خدمه، تعداد تسلیحات همراه، مبدأ و مقصد کشتی، و نیز زمان آغاز سفر را فراهم می‌نمود. بنابراین، مقامات ناظر به راحتی می‌توانستند امکان انتقال محموله برده را با توجه به پهنا و ظرفیت کشتی، مبدأ و مقصد آن و همچنین زمان آغاز سفر که در بازه زمانی فصل برده قرار دارد یا نه، متوجه شوند. به این صورت، پس از مشکوک شدن به کشتی‌های باری، کشتی‌های جنگی بریتانیا و کمپانی هند شرقی ابتدا به تعقیب آن‌ها در آب‌های خلیج فارس پرداخته و سپس آن را محاصره نموده و به بررسی محموله آن می‌پرداختند.^۸

۳-۳. مجازات‌ها و تنبیه دلالان و قاچاقچیان برده

یکی از نخستین مواردی که در خلیج فارس موجب نارضایتی تجار بریتانیایی و مانعی پیش‌روی پیشرفت و گسترش بازرگانی آنان در منطقه می‌گردید، مسئله حضور دزدان دریایی و فعالیت‌های آن‌ها بر ضد کشتی‌های تجاری و مال‌التجاره‌ها بود. در این دوران کشتی‌های زیادی از نمایندگان بریتانیا و کمپانی هند شرقی به تصرف دزدان دریایی درآمد (برومند، ۱۳۸۱: ۲۰۲-۲۰۳)؛ بنابراین مبارزه با این گروه در اولویت قرار داشته و مجازات‌های مشخصی نیز برای کسانی که به اقدام دزدی دریایی پردازند، در نظر گرفته می‌شد. مجازات‌های اصلی که برای دزدان دریایی وجود داشت، شامل دستگیری، عدم حق زندگی آزاد، عدم حق دفاع از خود به هنگام محاکمه، تبعید و اخراج از کشور بوده است (Thomas, ۱۸۵۱: ۲۵۸-۲۵۹، ۲۶۶-۲۶۸). تجارت برده نیز در ابتدای اعلام ممنوعیت آن، به عنوان اقدامی همچون دزدی دریایی شناخته شده و دلالان برده، در کنار توقیف و مصادره کشتی و محموله آن و عدم حق دادخواهی، شامل مجازاتی برابر با جرم دزدی دریایی نیز می‌شدند (همان: ۳۱۷، ۲۷۸-۲۷۹). دزدان دریایی در سده ۱۸م، نخستین گروه تأثیرگذار در تأمین برده‌های مورد نیاز بازارهای برده‌فروشی مسقط، که از مهم‌ترین بازارهای برده شناخته می‌شد، بودند. عمده برده‌ها، شامل تعداد زیادی زن و کودک آفریقایی می‌شد (IOR/L/PS/۲۰/C۲۴۶: ۴۶). در میان بردگان آفریقایی تعداد زیادی از مردمی، که در زمان اجرای آزاد تجارت برده نیز به عنوان انسان آزاد شناخته می‌شدند، وجود داشتند. این دسته از مردم آزاد، توسط دزدان دریایی به اسارت و گروگان گرفته شده و برای فروش به بازارهای محلی در خلیج فارس منتقل می‌گردیدند. مردم قبایل سومالیایی یکی از این گروه‌ها بودند که توسط دزدان دریایی به بردگی گرفته شده (IOR/R/۱۵/۳۳۲: ۲۳۸) و نیروهای نظامی نیز به مقابله با آن‌ها پرداختند. پیرامون این مسئله، در توافق‌نامه‌ای به تاریخ ۱۰شوال ۱۲۵۵ه.ق/۱۷دسامبر ۱۸۳۹م، که از سوی امام مسقط در پیوست معاهده منع تجارت برده در سال ۱۸۲۲ به

کمپانی هند شرقی داده شد، پس از اعطای اجازه محاصره و مصادره کشتی و محموله‌های قاچاقچیان برده، مجازات فروش انسان آزاد به‌ویژه در خصوص مردم قبایل سومالیایی، به این صورت اعلام شده است:

«از آنجا که فروش مردان و زنان، چه بزرگسال و چه خردسال، که «حر» یا آزاد هستند، برخلاف دین محمدی است، و از آنجا که سومالیایی‌ها نیز در زمره انسان‌های حر یا آزاد قرار می‌گیرند، بدین‌وسیله موافقت می‌کنم که فروش مردان و زنان از قبیله سومالی، چه جوان و چه پیر، به‌عنوان دزدی دریایی تلقی شود و از چهار ماه پس از این تاریخ، تمامی افراد قوم من که به مشارکت در چنین عملی محکوم شوند، همچون دزدان دریایی مجازات می‌گردند» (IOR/R/۱۵/۷۳۲: ۷۰۳).

به‌طور کلی مجازات‌های اعلام‌شده برای اخلال‌گری در اجرای قانون منع تجارت‌برده، باتوجه به معاهدات و دستورالعمل‌های خلیج‌فارس و دریای عمان، به شرح زیر بوده است^۹:

مرحله اول: محاصره و توقیف کشتی، پیاده کردن بردگان، و جریمه نقدی

مرحله دوم: مجازات‌های مرحله نخست، مصادره محموله و دستگیری مالک کشتی

مرحله سوم: مجازات‌های دو مرحله پیشین، مصادره کشتی و دستگیری ناخدای کشتی و خدمه‌ای که از حمل برده آگاه بوده اما به مقامات نظارتی اطلاع نداده‌اند. همچنین تمامی کسانی که در عرشه کشتی حامل برده حضور داشته و اطلاعات محموله برده را به مقامات ندهند، بنابر میزان جرم، به سه روش نقدی، زندان، و یا قطع عضو و آسیب جسمانی مجازات می‌شود.

مرحله چهارم: مجازات‌های مراحل پیشین، زندان و تبعید قاچاقچیان برده، و دستگیری فروشندگان برده در بازارهای منطقه

همانطور که پیش از اشاره گردید، باوجود تمامی جرایم و نظارت‌های نیروهای بریتانیایی، قاچاق برده در خلیج‌فارس، به‌طور ویژه در سواحل جنوبی، تا سده ۲۰م. همچنان ادامه داشت. در اواخر دهه ۱۹۴۰، مجازات‌ها سنگین‌تر شد و مقامات با تمام قوا کوشیدند تا سایه این تجارت از خلیج‌فارس برداشته شود. در این زمان، اعلام گردید که قاچاق برده از خلیج‌فارس و هر نقطه دیگری، چه از مسیر دریا و چه از خشکی، برای فروشنده و خریدار مجازات سنگینی خواهد داشت؛ هر تاجر و صاحب‌منصبی که با ارسال پول از طریق شخص سوم به‌دنبال خرید برده باشد نیز مشمول مجازات‌هایی همچون خلع ید از برده، بازگرداندن برده به وطن او بدون پرداخت وجه به خریدار، جریمه نقدی معادل مبلغ خرید برای فروشنده و خریدار، و زندانی به‌مدت ۵ سال می‌شد (IOR/R/۱۵/۲/۶۰۳: ۴۵۴). اعمال جریمه‌های نقدی و مصادره محموله‌ها و کشتی‌های باری، علاوه بر نقش بازدارنده، دارای کارکرد اقتصادی نیز بود. دولت‌های محلی و نیروهای بریتانیایی از محل جرایم نقدی، فروش کشتی‌های توقیف‌شده و مصادره کالاها، منافع به‌دست‌می‌آوردند. این امر نوعی اقتصاد نظارتی ایجاد نمود که در آن مبارزه با تجارت‌برده به منبع درآمدی برای نهادهای اجرایی تبدیل

می‌شد. همچنین این رویکرد، هزینه‌های فعالیت در بازار غیرقانونی برده را افزایش داده و به تدریج از جذابیت اقتصادی آن می‌کاست.

۴. موانع اجرای قانون منع تجارت برده و آزادسازی بردگان

برده‌داری بخشی از ساختار اجتماعی جوامع ساحلی خلیج فارس را تشکیل می‌داد و در بسیاری از موارد، منزلت اجتماعی نخبگان و اشراف محلی، با مالکیت برده پیوند داشت. منع تجارت برده موجب تضعیف تدریجی این الگوی سنتی قدرت شده و با کاهش دسترسی به بردگان، بخشی از اشراف و تجار محلی، ابزار مهمی در نمایش ثروت و قدرت اجتماعی خود را از دست می‌دادند. در مقابل، بردگان رها شده رفته‌رفته امکان بیشتری برای مشارکت در حیات اجتماعی و اقتصادی پیدا کرده و پیرو آن، به نوعی بازتوزیع نسبی قدرت اجتماعی در سطح محلی ایجاد می‌گردید. مهم‌ترین هدف بشردوستانه ممنوعیت تجارت برده نیز، بازپس‌گیری همین حق زندگی آزاد بود. آزادی بردگان، برخورداری آن‌ها از تمامی حقوق انسانی و حق آنان در زندگی به دور از خشونت و سختی، از مهم‌ترین موضوعاتی است که از آغاز جنبش‌های جهانی در لغو برده‌داری و تجارت انسان تا رسیدن به نتیجه نهایی، فعالان را درگیر خود می‌نمود. اگرچه برده‌داری در کشورهای مسلمان برقرار بود، اما همچنان در میان این جوامع نیز افکار پیرامون لزوم آزادی انسان دیده می‌شود؛ از نمونه‌های آن، می‌توان به گفته‌های سلطان عثمانی در سال ۱۸۵۴م/۱۲۷۰ه.ق. پیرامون عدم مشروعیت برده‌داری در دین اسلام اشاره نمود که خلقت انسان را آزاد معرفی کرده و فروش او را همچون کالا یا حیوان، خلاف خواست الهی می‌داند (Cooper, ۱۸۷۲: ۴). گروه‌های مذهبی گوناگون در جوامع مسیحی نیز همواره به وضعیت سخت زندگی بردگان اشاره داشته و دیدگاه‌های خود پیرامون لزوم اتمام نظام برده‌داری را اعلام نموده‌اند. اعضای «جامعه مذهبی دوستان» یا «کوئیکرها» (Quakers)^{۱۰} در بریتانیا یکی از این گروه‌ها بوده که در مقدمه کتاب «شرحی از تجارت برده آفریقایی» (۱۸۵۱)، به لزوم ممنوعیت برده‌داری اشاره داشته‌اند. چنین نوشته‌اند (Religious Society of Friends, ۱۸۵۱: ۵).

اگرچه نژادهای برده مختلفی در این دوران و در سراسر جهان به خرید و فروش می‌رسید، اما بخش عمده این بردگان در بازارهای خلیج فارس، دریای سرخ، اقیانوس هند و اقیانوس اطلس، همواره از سرزمین‌های آفریقایی تأمین شده و تا مدت‌ها به دلیل تحمل سال‌ها سختی و فشار نیروهای نظامی اروپایی و آسیایی، زندگی و سرنوشت خود به عنوان یک برده را پذیرفته بودند (IOR/R/۱۵/۶/۴: ۲۰۴). این پذیرش، موجب آن شد که تا مدت‌ها شورش‌ها و قیام‌های بردگان، به ویژه در منطقه خلیج فارس و دریای سرخ، مسکوت مانده و نظام برده‌داری به قوت خود باقی بماند. از مهم‌ترین شورش‌های سده‌های ۱۸-۱۹م، می‌توان به شورش بردگان «تکی» در جامائیکا علیه امپراتوری بریتانیا در سال ۱۷۶۰م، که با سرکوب و شکست مواجه گردید (بنگرید به: Brown, ۲۰۲۰)، و شورش بردگان هائیتی علیه حکومت فرانسه در ۱۷۹۱-۱۸۰۴م، از مهم‌ترین قیام‌هایی که با موفقیت روبه‌رو شده و منجر به تأسیس کشور هائیتی شد (بنگرید

به: Ott, ۱۹۸۷)، اشاره کرد. بخش عمده قیام‌های بردگان در منطقه آتلانتیک رخ داده و به همین علت نیز نخستین فعالیت‌های پیرامون منع تجارت برده در این ناحیه آغاز شد. بردگان خلیج فارس در مقایسه با آتلانتیک، کم‌تر دست به شورش می‌زدند. اقدامات این برده‌ها، تا سال‌ها، بیش‌تر در سطح فرارهای دسته‌جمعی بی‌نتیجه و برخی حملات به مالکان خود باقی می‌ماند. از نمونه این اقدامات می‌توان به قتل حمدبن ابراهیم شیخ ام‌القیوین به‌دست یکی از برده‌های خود در سال ۱۹۲۸م. اشاره نمود (۵۸۶: IOR/R/۱۵/۱/۲۱۷). بردگان در خلیج فارس، عاملیت انسانی خود را از دست داده و به زندگی خود عادت کرده بودند؛ در گزارش‌ها آمده است که به‌هنگام فروش برده توسط یک مالک به مالکی دیگر، مادامی‌که صاحب جدید غذا و لباس آن‌ها را تأمین می‌کرد، مشکلی با ادامه زندگی به سبک بردگی نداشتند و به حیات خود ادامه می‌دادند (۲۶۴: IOR/R/۱۵/۱/۲۲۶). همچنین این برده‌ها در واحدهای کوچک‌تر و پراکنده‌تری زندگی کرده و در امور مختلفی چون خانه‌ها، کشتی‌ها، انواع صید ماهی و مروارید، و خدمات نظامی به‌کار گرفته می‌شدند؛ در نتیجه، عملاً امکان شکل‌گیری شبکه‌های سازمان‌یافته‌ای که منجر به شورش‌های گسترده شود، وجود نداشت. علاوه بر این، بردگان به‌واسطه پیوندهای خانوادگی، برخی آزادی‌ها، ازدواج و ارتقای موقعیت، در جامعه ایرانی و عرب ادغام می‌شدند. بنابراین، به‌طور کلی قیام‌های بردگان در خلیج فارس در مقایسه با جوامع برده‌دار مبتنی بر مزارع کشاورزی در منطقه آتلانتیک، بسیار محدودتر و پراکنده‌تر بود.

با اجرای قانون منع تجارت برده فصل جدیدی در زندگی بردگان آغاز شد. نظارت دریایی نیروهای بریتانیایی و همکاری مقامات محلی، شیوخ سواحل جنوبی و حکومت ایران با این قانون، و همچنین امضای پیمان‌های منطقه‌ای و اقدامات نظامی، روند کاهشی در انتقال و خرید و فروش انسان در منطقه خلیج فارس مشاهد شد؛ روندی که در مقایسه با منطقه آتلانتیک، با سرعت کم‌تری پیشرفت می‌کرد و تا سده ۲۰م. ادامه داشت. آزادسازی بردگان نیز به تدریج و مدتی پس از اجرای قانون منع تجارت برده آغاز شد. در ابتدا تمرکز اصلی بر جلوگیری از جابه‌جایی و فروش برده‌ها از مسیرهای دریایی به مناطق هدف‌گذاری شده بود (۳۶۴: IOR/R/۱۵/۷۳۲)؛ اما، به‌مرور رهاسازی و وضع زندگی بردگان نیز مورد توجه قرار گرفت و گام‌هایی در مسیر تغییر زندگی بردگان برداشته شد. منع تجارت برده، زمینه را برای تغییر جایگاه اجتماعی بردگان فراهم می‌ساخت. پس از این روند، بسیاری از آنان توانستند وارد بازار کار شده و با ادغام در جوامع محلی و از طریق ازدواج، فعالیت اقتصادی و مشارکت در شبکه‌های گوناگون اجتماعی، هویت جدید کسب کنند. هرچند تبعیض‌های نیادی و اجتماعی همچنان وجود داشت؛ اما، همچنان فرصت‌هایی نیز برای کاهش مرزهای حقوقی و اجتماعی میان بردگان رها شده و سایر گروه‌ها ایجاد می‌شد.

اگرچه نیروی نظامی، کشتی‌های جنگی، و جرایم وضع‌شده، پرداختن به تجارت برده را دشوار می‌ساخت؛ اما دریانوردان و تجار نیز راه‌های گریز از قانون را یافته و از آن استفاده می‌کردند. بهانه‌های گوناگون برای سوارکردن برده در کشتی دست‌آویز اصلی تجار بود، که در این دوران و به‌جهت فرار از قانون منع تجارت برده، مورد استفاده قرار

می‌گرفت. ازدواج، که خود یکی از روش‌های آزادی برده در خلیج فارس بوده است، همزمان به‌عنوان یکی از این بهانه‌ها نیز شناخته می‌شد. در سده ۱۹، تنها در یکسال، ۲۳۳ دختر جوان به بهانه ازدواج از آفریقا و دیگر نواحی ربوده شده و پس از انتقال به خلیج فارس، به‌عنوان برده به فروش رسیدند (IOR/R/۱۵/۷۳۲: ۶۸۰). معرفی و استفاده از برده به‌عنوان ملوان یا خدمه کشتی، از دیگر روش‌های انتقال پنهانی برده به خلیج فارس بود، که به‌دلیل سخت‌بودن رهگیری آن، از بهترین بهانه‌های تجار برده نیز شناخته می‌شد (IOR/R/۱۵/۷۳۲: ۶۹۰). این روش تنها در صورتی قابل شناسایی بود که بردگان قیام کرده و فضای کشتی را متشنج نمایند؛ اما از آنجاکه کشتی‌های حامل برده، از تسلیحات و نیروهای مخفی در میان خدمه برخوردار بودند، فضایی برای چنین اقدامی وجود نداشت (Smallwood, ۲۰۰۷: ۶۷۹). دیگر راه ادامه تجارت برده در سکوت، تهدید بردگان به مجازات‌های سنگین و یا مرگ، از سوی تجار و صاحبان کشتی‌های حامل برده، بود (IOR/L/PS/۱۲/۴۰۹۱: ۳۶۵). به‌طور کلی، تجار برده برای گریز از اجرای قانون و جریمه‌های سنگین مالی و جانی که در انتظار آن‌ها بود، بردگان را متحمل سختی زیادی می‌نمودند و در این راه جان بسیاری را فدا می‌کردند. یکی از اسناد بریتانیایی در دهه ۱۸۶۰م، وضعیت بردگان از آفریقا به مقصد عربستان را که از مسیرهای خلیج فارس و دریای سرخ عبور می‌نمودند، چنین شرح می‌دهد:

«هرچه مبارزه ما برای از میان برداشتن تجارت برده پیش‌تر شود، رنج بردگانی که صادر و وارد می‌شوند نیز بیش‌تر خواهد شد. برخی از این بردگان، احتمال دارد به‌دلیل تعقیب کشتی‌های حامل آن‌ها، توسط اربابان بی‌رحمشان به اعماق دریا فرستاده شوند. امکان این است که بسیاری از آن‌ها نیز، به‌دلیل اقدامات وحشیانه‌ای که مطمئناً برای پنهان‌کردنشان به‌کار گرفته خواهد شد، در طول سفر دریایی از آفریقا به عربستان، مورد ظلم و ستم غیرقابل تصویری قرار گیرند» (IOR/R/۱۵/۶/۴: ۲۰۴).

این رفتارها تا نیمه نخست سده ۲۰م، که تجارت برده در سواحل جنوبی خلیج فارس همچنان برقرار بوده و رفته‌رفته آخرین سال‌های خود را سپری می‌کرد، ادامه داشت. لغو برده‌داری در این ناحیه بیش از سایر مناطق به‌طول انجامید و بردگانی که در بافت اجتماعی ادغام شده بودند، سال‌ها به همان سبک زندگی گذشته خود ادامه می‌دادند. قانون لغو برده‌داری در خلیج فارس در اواخر دهه ۱۸۴۰م، به‌طور جدی اجرا گردید. براساس این قانون، هرگونه قاچاق زمینی و یا دریایی برده، برای فروشنده و خریدار، مجازات سنگینی داشته و بومیان اجازه شرکت در این قاچاق را، چه به‌صورت مستقیم و چه غیرمستقیم، نداشتند. در این زمان اربابان برده باید سند آزادی بردگان خود را صادر کرده و بردگانی نیز که به روش‌های گوناگون دزدیده و یا اسیر شده و به منطقه منتقل می‌شدند را رها نموده و به وطن بازمی‌گرداندند (IOR/R/۱۵/۲/۶۰۳: ۴۵۴). پس از اعلام قانون لغو برده‌داری، بسیاری از اربابان برای رهایی از جریمه‌های موجود، با صدور اسناد آزادی اقدام به رهاسازی بردگان خود نمودند. با این وجود، به‌علت بی‌سوادی و عدم آگاهی برده‌ها از حقوق خود و مقررات جدید وضع‌شده در خلیج فارس، این فرصت برای اربابان ایجاد می‌شد تا بتوانند پس از آزادی نیز از بردگان خود سوءاستفاده نمایند. از نمونه‌های این رویکرد می‌توان به خاطره یکی از افسران بریتانیا در

دهه ۱۹۳۰م. اشاره نمود که پیرامون بی خبری برده‌ای در رأس‌الحد نسبت به موقعیت خود پس از اعلام آزادی اینگونه می‌نویسد:

«پیرمردی در رأس‌الحد، در حال صحبت با مأمور سلامت بود و اشاره می‌کرد که سندی از دولت [بریتانیا] در دست دارد که نشان می‌دهد او برده است. مأمور سلامت پاسخ داد که [وجود] چنین چیزی غیرممکن است. سپس پیرمرد رفت و سند آزادی خود را آورد. مأمور سلامت [به وی] گفت که این سند هرگز نشان‌دهنده برده بودن او نیست، بلکه برخلاف تصور وی، پیرمرد به دستور دولت آزاد شده است» (IOR/R/۱۵/۱/۲۲۶: ۲۶۴).

برده‌ها، تحت تأثیر سال‌ها زندگی در سایه فشار اربابان خود، به زندگی با ترس و خاموشی عادت کرده بودند. به‌همین دلیل، تجار، دلالان و صاحبان برده، به راحتی و با استفاده از تهدیدهای گوناگون آن‌ها را به سکوت وادار نموده، و همچنین شیوخ محلی نیز، برخلاف معاهدات خود با کمپانی و دولت بریتانیا، با تجار برده و نظام برده‌داری همراهی می‌کردند (IOR/L/PS/۱۲/۴۰۹۱: ۲۷۳). در نتیجه مجموعه‌ای از این عوامل، پیشرفت قانون منع برده‌داری و آزادسازی بردگان در خلیج فارس نیز با سرعتی اندک ادامه می‌یافت.

۵. نتیجه

بررسی تاریخی اقدامات بریتانیا در منع تجارت برده در خلیج فارس طی سال‌های ۱۸۰۵-۱۹۰۵م، نشان می‌دهد که سیاست ضدبرده‌داری این دولت، بخشی از فرایند گسترش نظام استعماری و تثبیت هژمونی دریایی بریتانیا در منطقه به‌شمار می‌رفت. هرچند تصویب قانون منع تجارت برده در بریتانیا در آغاز سده ۱۹م، متأثر از فشارهای اجتماعی بریتانیا و قیام‌های بردگان غرب آفریقا در مستعمرات اروپایی بود؛ اما شرایط خلیج فارس تفاوت اساسی با حوزه آتلانتیک داشت. بردگان منتقل شده از آفریقای شرقی به بنادر و سواحل خلیج فارس، به دلیل پراکندگی جغرافیایی، وابستگی معیشتی، ساختار سنتی جوامع مقصد، و نبود شبکه‌های منسجم مقاومت، کم‌تر توانایی شکل‌دهی به جنبش‌های اعتراضی گسترده را داشتند. از این رو، روند لغو تجارت برده در خلیج فارس، نه از طریق جنبش‌های اجتماعی درونی، بلکه از بالا و تحت فشار قدرت‌های سیاسی و نظامی خارجی پیگیری شد. بریتانیا برای اجرای سیاست ضدبرده‌داری خود در منطقه، مجموعه‌ای از سازوکارهای سیاسی، حقوقی و نظامی را به کار گرفت. در مرحله نخست، این دولت با انعقاد تعهدنامه و توافق‌نامه با شیوخ محلی سواحل جنوبی خلیج فارس، زمینه نظارت مشترک بر مسیرهای دریایی و کنترل تجارت برده را فراهم نمود. این توافق‌ها علاوه بر وجه انسانی، ابزاری برای افزایش نفوذ سیاسی بریتانیا در شیخ‌نشین‌های منطقه بود. با گسترش قدرت دریایی بریتانیا و کمپانی هند شرقی در نیمه دوم سده ۱۹م، همکاری‌های بریتانیا با شیوخ جنوب خلیج فارس به تدریج جای خود را به مداخله مستقیم داده و نیروی دریایی بریتانیا و کشتی‌های جنگی وابسته به کمپانی، هدایت اصلی عملیات مقابله با تجارت برده را برعهده گرفتند.

به‌طورکلی، لغو تدریجی تجارت‌برده، پیامدهای اجتماعی و اقتصادی مهمی در ایران و سواحل جنوبی خلیج فارس برجای گذاشت. این روند در تغییر تدریجی ساختار نیروی کار و کاهش تأثیر بردگان در فعالیت‌های تولیدی خلیج فارس تأثیرگذار بود. حذف نیروی کار ارزان یا رایگان، ساختار سنتی اقتصاد مبتنی بر برده‌داری را با چالش روبه‌رو کرده و صاحبان سرمایه و مالکان محلی را ناگزیر ساخت تا برای تأمین نیروی کار هزینه بیش‌تری پرداخت نمایند. تحولات حوزه کار نیز تحت‌تأثیر روند کند لغو تجارت‌برده، سیر آرام و تدریجی را طی می‌کرد. اما، به‌مرور در ایران و شیخ‌نشین‌های جنوب خلیج فارس، این تغییرات در حوزه ساختار نیروی کار، منجر به تحول در رویه دریافت موجب و نیز تحول در روابط کار گردید. همچنین، منع تجارت‌برده، بخش مهمی از اقتصاد سواحل جنوبی خلیج فارس را که وابسته به انتقال و خریدوفروش انسان بود، تضعیف نمود و برخی شیوخ محلی را به‌سوی فعالیت‌های اقتصادی جدید سوق می‌داد. از منظر اجتماعی، سیاست‌های ضدبرده‌داری بریتانیا زمینه ایجاد آزادی‌های نسبی برای بردگان را فراهم ساخت. بسیاری از بردگان توانستند از مالکیت اربابان خود خارج شده و در ساختار اجتماعی منطقه داخل گردند. با این‌حال، فرایند آزادی کامل، بسیار پیچیده و طولانی بود. بخش قابل‌توجهی از بردگان آزادشده، به‌دلیل بی‌سوادی، ناآگاهی از حقوق خود، و وابستگی اقتصادی به اربابان سابق، از مفهوم آزادی نیز اطلاعی نداشتند و گاه اسناد آزادی خود را به‌عنوان سند بردگی تلقی می‌نمودند. این وضعیت نشان‌دهنده آن است که لغو رسمی تجارت‌برده و برده‌داری، الزاماً به‌معنای پایان روابط ارباب-برده‌ای نبوده و اشکال پنهان سلطه و بهره‌کشی تا دهه‌ها ادامه یافت. از دیگر پیامدهای لغو برده‌داری، می‌توان به این نکته اشاره کرد که لغو و کاهش تجارت‌برده در خلیج فارس امکان خروج تدریجی بخشی از ساختار اجتماعی و اقتصادی ملل آفریقایی از چرخه صادرات انسان را نیز ایجاد می‌نمود و بومیان آفریقایی که مشغول تأمین برده و صادرات آن به مراکز خریدوفروش بودند، مجبور به تغییر شغل شدند. اگرچه این روند به کندی انجام می‌شد، اما در بلندمدت به کاهش وابستگی برخی مناطق در شرق آفریقا به اقتصاد برده‌محور و ایجاد موقعیت‌های شغلی و اقتصادی متفاوت انجامید.

اجرای سیاست ضدبرده‌داری بریتانیا در منطقه، علاوه بر تمامی پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن، به گسترش نفوذ فرهنگی-سیاسی بریتانیا نیز منجر شد. بریتانیا خود را به‌عنوان نیروی سازنده تمدن‌ها و مدافع ارزش‌های انسانی معرفی می‌کرد و از گفتمان ضدبرده‌داری برای مشروعیت‌بخشی به حضور خود در منطقه بهره می‌برد. در نتیجه، بخشی از نخبگان محلی و حکومت‌های ساحلی بیش از گذشته تحت‌تأثیر الگوهای حقوقی و اداری بریتانیایی قرار می‌گرفتند. این روند را می‌توان نمونه‌ای از نفوذ نرم استعماری دانست که در آن تغییرات اجتماعی و حقوقی به ابزاری برای گسترش سلطه سیاسی و فرهنگی قدرت‌های استعماری تبدیل می‌شود. با وجود تمام اقدامات و پیامدهای قانون منع تجارت‌برده در خلیج فارس، ارزیابی میزان موفقیت سیاست‌های بریتانیا نشان می‌دهد که این فعالیت‌ها تنها به‌صورت نسبی بر نظام برده‌داری و تجارت انسان تأثیرگذار بود. قاچاق برده تا سده ۲۰م. در خلیج فارس ادامه یافت و بسیاری از

شبکه‌های غیررسمی تجارت انسان همچنان فعال باقی‌ماند. بنابراین، سیاست ضدبرده‌داری بریتانیا را باید فرایندی تدریجی و ناقص دانست که اگرچه توانست مشروعیت حقوقی و سیاسی تجارت برده در منطقه را تضعیف کند، اما در نابودی کامل ساختارهای اجتماعی و اقتصادی وابسته به نظام برده‌داری، موفقیت فوری و کامل به‌دست نیاورد. به‌طورکلی، منع تجارت برده در خلیج فارس را می‌توان بخشی از تحول تاریخی منطقه از اقتصاد سنتی مبتنی بر برده‌داری به‌سوی نظم جدید سیاسی-نظامی، حقوقی و اقتصادی سده ۲۰م. تلقی کرد.

کتاب‌نامه

فارسی:

- برومند، صفورا (۱۳۸۱)، *سرکنسولگری بریتانیا در بوشهر ۱۳۳۲-۱۱۱۷ه.ق/۱۹۱۴-۱۷۲۳م*، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.
- پیرنیا، حسین (۱۳۲۶ه.ق)، *مجموعه معاهدات دولت علیه ایران با دول خارجه*، تهران: مطبعه فاروس.
- حاجیان‌پور، حمید، علی بحرانی‌پور و سیده‌زهرا زارعی (۱۴۰۲)، *تحلیل محتوای قرارنامه منع برده فروشی بین ایران و انگلیس در منطقه خلیج فارس (۱۱ ربیع‌الثانی ۱۲۹۹/۲ مارس ۱۸۸۲م)*، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۷، شماره ۳۳، پاییز و زمستان.
- رابینو، یاسنت لویی (۱۳۶۳)، *دیپلمات‌ها و کنسول‌های ایران و انگلیس*، ترجمه: غلامحسین میرزاصالح، تهران: نشر تاریخ ایران.
- صفت‌گل، منصور (۲۰۲۳)، *بیاض دفترخانه همایونی دولت ایران عصر صفوی، دفتر مسوده، ثبت و دستور دبیری نگارش نامه‌های دیپلماتیک؛ پژوهشی پیرامون روابط خارجی ایران در روزگار صفویان (اروپا، عثمانی، هندوستان، آسیای مرکزی)*، توکیو: مرکز پژوهش و اطلاع‌رسانی در مطالعات آسیایی، مؤسسه مطالعات پیشرفته آسیا، دانشگاه توکیو.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۵۴)، *تاریخ روابط بازرگانی و سیاسی انگلیس و ایران از دوران فرمانروائی مغولات تا پایان عهد قاجاریه*، جلد ۲، تهران: انجمن آثار ملی.
- طباطبائی مجد، غلامرضا (۱۳۷۳)، *معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- ظهیرنژاد ارشادی، مینا (۱۳۸۱)، *اسنادی از روابط ایران و انگلیس در عهد محمدشاه قاجار (۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ قمری)*، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.

- علیپور، نرگس (۱۳۸۹)، منع برده فروشی در عصر قاجاریه به روایت اسناد (از ۱۲۵۷ تا ۱۳۰۰ ق)، مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، سال ۴۲، شماره پیاپی ۸۵/۴، پاییز و زمستان.

- قاسمیان، سلمان (۱۳۹۱)، انگلستان و اهداف او از منع تجارت برده در خلیج فارس، تاریخ در آینه پژوهش، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان.

- ویلسون، آرنولد (۱۳۲۷)، نامه‌های سیاسی سفیر بریتانیا یا پایه سیاست انگلستان در ایران [سر جان ملکم]، ترجمه: احمد توکلی، تهران: بی‌نا.

انگلیسی:

- Blake, William O. (۱۸۶۰), "*The History of Slavery and the Slave Trade ancient and modern*", Columbus, Ohio: H. Miller.

- Colomb, R.N. (۱۸۷۳), "*Slave-Catching in Indian Ocean*", London: Longmans, Green, and Co.

- Cooper, Joseph (۱۸۷۲), A Preface in: "*The Slave Trade in Africa in ۱۸۷۲; Principally carried on for the supply of Turkey, Egypt, Persia, and Zanzibar*", by: Berlioux, Etienne Felix, London: Edward Marsh.

- Copley, Esther (۱۸۳۹), "*History of Slavery and its Abolition*", ۲nd Edition, London: Houlston & Stoneman.

- Davies, Adrian (۲۰۰۰), "*The Quakers in English Society, ۱۶۵۵-۱۷۲۵*", Oxford: Clarendon Press-Oxford University Press.

- Donnan, Elizabeth (۱۹۳۱), "*Documents Illustrative of the History of the Slave Trade to America*", Washington D.C.: Carnegie Institution of Washington.

- House of Common (۱۷۹۱), "*The Debate on a Motion for the Abolition of the Slave-Trade in the House of Common on Monday and Tuesday, April ۱۸ and ۱۹, ۱۷۹۱, reported in detail*", ۲nd Edition, London: James Phillips, George Tard, Lombard Street.

- Malekian, Farhad (۲۰۱۱), "*Principles of Islamic International Criminal Law: A Comparative Search*", Brill.

- Ott, Thomas O. (۱۹۸۷), "*The Haitian Revolution, ۱۷۸۹-۱۸۰۴*", The University of Tennessee Press.

- Rabino, Hyacinth Louis (۱۹۸۴), "*Diplomats and Representatives of the Iranian and British Consulates*", Translated by: Gholam Hosein MirzaSaleh, Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [In Persian]

- Religious Society of Friends (Quakers) (۱۸۵۱), "*An Exposition of the African Slave Trade from the year ۱۸۴۰, to ۱۸۵۰, inclusive*", Philadelphia.

- Saldanha, Jerome A. (۱۹۰۶), "*Precis on Slave Trade in the Gulf of Oman and the Persian Gulf, ۱۸۷۳-۱۹۰۵*", Printed in Simla.

- Smallwood, Stephanie E. (۲۰۰۷). *"African Guardians, European Slave Ships, and the Changing Dynamics of Power in the Early Modern Atlantic"*, The William and Mary Quarterly, ۶۴(۴), ۷۷۹-۷۱۶.

- Thomas, R. Hughes (۱۸۵۱), *"Treaties, Agreements, and Engagements, between the Honorable East India Company and the Native Princes, Chiefs, and States, in Western India, the Red Sea, the Persian Gulf, &c. also between Her Britannic Majesty's Government, and Persia, Portugal, and Turkey"*, Bombay: Bombay Education Society Press.

اسناد:

محل نگهداری: کتابخانه و آرشیو دیجیتال قطر، شماره مرجع اسناد:

IOR/R/۱۵/۱/۲۲۶	IOR/L/PS/۱۰/۶۷۵	IOR/L/PS/۱۰/۴۵۷	IOR/L/PS/۲۰/C۲۴۶
IOR/R/۱۵/۶/۴	IOR/R/۱۵/۷۳۲	IOR/R/۱۵/۲/۶۰۳	IOR/L/PS/۱۲/۴۰۹۹
IOR/F/۴/۲۶۱۴	IOR/R/۱۵/۱/۲۱۷	Mss Eur F۱۲۷/۴۸,ff۱-۹	

^۱ Colomb, R.N. (۱۸۷۳), *"Slave-Catching in the Indian Ocean, a record of Naval experiences"*

^۲ Gurowski, A. (۱۸۶۰), *"Slavery in History"*

^۳ The Act of the Abolition of the Slave Trade, March ۱۸۰۷

^۴ General Treaty with the Arab tribes of the Persian Gulf (Jan. ۱۸۲۰)

^۵ جهت مشاهده پیمان صلح رجوع کنید به: Thomas, ۱۸۵۱: ۲۱-۲۵.

^۶ تصویر ۱ براساس داده‌های معاهداتی است که پیرامون مداخله نظامی بریتانیا در منع تجارت برده تنظیم شده است (Thomas, ۱۸۵۱: ۴۴, ۲۷۸-۲۷۹, ۳۱۷-۳۲۰).

^۷ منطقه‌ای شامل سواحل جنوب غربی نیجریه، جنوب بنین و توگو، و بخشی در جنوب شرقی غنا

^۸ نیروهای بریتانیا و کمپانی پس از امضای معاهدات گوناگون با شیوخ سواحل جنوبی خلیج فارس، نفوذ خود در منطقه را افزایش داده و به این ترتیب توانستند

امتیاز محاصره دریایی کشتی‌های مشکوک به حمل برده را به دست آورند (بنگرید به: Thomas, ۱۸۵۱: ۳۱-۳۲, ۳۱۷-۳۲۰, ۳۲۳-۳۲۸).

^۹ مراحل چهارگانه در مجازات متخلفین تجارت برده، برگرفته از متن معاهدات، توافق‌نامه‌ها و تعهداتی که هیو توماس در کتاب مجموعه قراردادهای

کمپانی هند شرقی در خلیج فارس و نواحی پیرامونی، در سال ۱۸۵۱م، منتشر نموده (Thomas, ۱۸۵۱) و همچنین اسناد مرتبط با تجارت برده و مقابله با آن بوده

است (۴۵-۴۶: IOR/L/PS/۲۰/C۲۴۶, ۷۰۳: IOR/R/۱۵/۷۳۲, IOR/F/۴/۲۶۱۴، برای مشاهده تمامی اسناد، رجوع کنید به اسناد در بخش منابع پژوهش حاضر).

^{۱۰} انجمن مذهبی دوستان (کوئیکرها)، فرقه‌ای است که در سال‌های آشوب مذهبی در طول دوره فترت، فعالیت زیادی داشته است. به گفته انجمن دوستان، جنبش

کوئیکر در تاریخ کلیسای مسیحی بی‌نظیر بود، زیرا به مسیر انجیل‌اصیلی که توسط مسیح و حواریون او پیموده شده بود، بازمی‌گشت (برای اطلاعات بیش‌تر رجوع

کنید به Davies, ۲۰۰۰: ۱-۸).